

Ksenoglossofiliaako?

120 vuotta sivistyssanakirjoja

Kalevi Koukkunen

Keväällä 2003 voitiin viettää suomalaisen tietosanakirjan ja samalla sivistyssanakirjankin 120-vuotisjuhlaa. Historiallisessa katsauksessaan kirjoittaja – itekin ensyklopedisti ja leksikografi – esittelee ja arvioi juhlaipaleen sivistyssanakirjoja, joissa on alun alkaen ollut ongelmallista vierasperäisten sanojen kirjoitusasuun vakiintumattomuus. Vaikka sivistyssanakirjoissa on paljon ikikestävää aineistoa, globaalia kehitystä kuvaamaan tarvitaan yhä uusia sanakirjoja: kieli muuttuu, ja kansainväliset sanat siirtyvät kielestä toiseen entistä vilkkaammin. Näin sivistyssanakirja kirjallisuudenajoina näyttää säilyttävän asemansa, jota romppu- ja verkkoversiot vain vahvistavat. Kirjoittaja myös paljastaa, miksi Suomessa on julkaistu poikkeuksellisen runsaasti sivistyssanakirjoja.

Termi *sivistyssana* on alun perin tarkoittanut sellaista sanaa, joka kuvaa sivistykseen eli kulttuuriin kuuluvaa käsitettä. E. N. Setälä kirjoitti vuonna 1916 *Tietosanakirjassa*, että kulttuuri ymmärretään toiminnaksi, jonka kautta ja tulosten avulla ihminen on päässyt hallitsemaan luontoa. Tällaisia sivistyssanoja ovat esimerkiksi viljely- ja saalistussanat *aura*, *jousi* ja *nuoli*, metallit *rauta* ja *vaski*, viljelykasvit *kaura* ja *ruis* sekä yhteiskunnalliset sanat *pitäjä* ja *tuomita* (Setälä 1916, 1449). Sivistys on siis monin tavoin käsin kosketeltavaa, ja niin kuin yleisesti tiedettäneen, latinan sana *cultura* tarkoitti alun perin maan viljelyä, mistä se sittemmin kehittyi luontevasti henkisenkin viljelyn merkitykseen. Sivistyssanan alkupe- räisestä merkityksestä on ”hauska” esimerkki Heikki Ojansuun artikkeli *Muutamia sivistyssanoja sukupuolielämän alalta*, jossa hän käsittelee mm. sanoja *aatta* ’huora’, *jalkavaimo* ja *värtämies* ’huoripukki’ (Ojansuu 1908).

Tietosanakirjan laajassa artikkelissa *Lainat* Setälä mainitsee kirjallista tietä saapuneet, usein kansainväliset lainat, jotka enimmäkseen

melkoisen tarkasti liittyvät vieraan kielen äänne- asuun (esim. *algebra*, *basilli* ja *subjekti*) (Setälä 1913, 431). Edelleen *Ison Tietosanakirjan* seitsemännes- sä osassa on Eino Niemisen kirjoittama artikkeli *Lainasanat*, jossa erotetaan (1) sitaattilainat, (2) vieraat sanat ja (3) varsinaiset lainat. Niemisen luettelossa vieraat sanat tarkoittavat verraten uusia, yleisesti vierasperäisiksi tunnettavia lainoja (esim. *basilli* ja *traktori*) (Nieminen 1934, 701). Setälä sen enempiä kuin Niemenkään ei vielä käytä varsinaisesti termiä *sivistyssana* kansainvälisistä *algebra*-tyypin sanoista, vaikka se oli jo 1905 esiintynyt Uno Brummerin teoksen nimessä *Suomenkielen vieraskieliset sivistyssanat*, jossa kansainväliset sivistyssanat erotetaan attribuutilla *vieraskieliset* alkuperäisistä sivistys- sanoista (Brummer 1905).

Vanhassa *Tietosanakirjassa* on Setälän artikke- lin rinnalla viereisellä sivulla Arvi Grotenfeltin signeeraama artikkeli *Sivistys*, jossa ytimekkäästi kuvataan sivistyksen historiaa: se on sitä, mikä on tehty siveäksi eli siistiksi (Grotenfelt 1916, 1448). Kun Nykysuomen laitoksessa – Kotimaisten kiel- ten tutkimuskeskuksen edeltäjässä – toimitettiin *Nykysuomen sivistyssanakirjaa* (1973), sen nimeä pohdittiin: olisiko *Nykysuomen vierassanakirja* parempi? Kuuleman mukaan aivan loppuvai- heessa päädyttiin kuitenkin nimeen *Nykysuomen sivistyssanakirja*.

Vuonna 1990 ilmestyi kaksi kirjaa, joiden ni- missä *vierassana* esiintyy: oma sanakirjani *Atomi ja missi – Vierassanojen etymologinen sanakirja* ja Terho Itkosen *Vierassanat – Kielenkäyttäjän opas* (Koukkunen 1990; Itkonen 1990). Termi *vierassana* ei kuitenkaan ole oikein juurtunut eikä syrjäyt- tänyt *sivistyssanaa*, joka esiintyy taas monien sa- nakirjojen nimissä. Enemmistö puhunee edelleen *sivistyssanoista*, ja *vierassanaa* käyttävät lähinnä tutkijat. Sanojen esiintymiä voi tarkastella myös netistä: haku *sivistyssanan* perusmuodosta ja nel- jästä taivutusmuodosta antoi vajaat 700 osumaa ja vastaavasti *vierassanasta* vajaat 200.

Uranuurtajia ja klassikoita

Ensimmäisenä suomenkielisenä sivistyssanakirjana voidaan pitää Agathon Meurmanin toimittamaa *Sanakirjaa yleiseen sivistykseen kuuluvia tietoja warten*, joka ilmestyi 1883-90 ajan tavan mukaan vihoittain ja jonka esikuvana oli lähinnä saksalainen Meyerin tietosanakirja (*Virkkunen* 1957, 260; *Poijärvi* 1958, 24) [1]. Meurmanilla on yli 13 000 hakusanaa; runsaasta ensyklopedisesta aineistosta on sivistyssanoja arviolta kolmannes. Suomalaisen tietosanakirjan ja sivistyssanakirjan 120-vuotisjuhlaa voitiin siis viettää keväällä 2003; Meurmanin teoksen ensimmäinen vihko nimittäin ilmestyi huhtikuun alussa 1883 [2]. Sivistyssanojen kirjoitusasun vakiintumattomuutta tekijä tuskailee:

”Sanomattanikin tietää lukija minkä waikeuden tekee tämmöisessä teoksessa wieraskielisten sanain oikokirjoitus. Se ei ole wanhemmissakaan kultuurikielissä wakaantunut, saatikka sitten Suomenkielessä.” (*Meurman* 1883–90, alkulause.)

Meurmanista tuntui oudolta kirjoittaa esim. *sirkeli* pro *cirkeli* (merkitys: ympyrä). Hänellä ei ollut antaa muuta ohjetta kuin se, että ellei sanaa löydy toisesta kirjaimesta, haettakoon toisesta. Kirjoitusongelmia oli vielä vuosikymmeniä Meurmanin ajasta eteenpäinkin: oliko kirjoitettava *inflatio* vai *inflatsioni* ja kuinka ne pitäisi ääntää? 2000-luvulla ratkotaan edelleen sivistyssanojen ongelmia: olisiko kirjoitettava *aggressiivisen* asemesta *agressiivinen* tai kuinka *doula* pitäisi ääntää? Vaikka Meurman vähättelee konwersationisanakirjansa merkitystä ja syyttää itseään anteeksiantamattomasta hutiloinnista (*Virkkunen* 1957, 260), teoksella on kuitenkin esikoisena pysyvä sija suomenkielisen tietosanakirjan historiassa. Meurman pohjusti sivistyssanakirjojenkin ensyklopedisen esitystavan, jota myöhemmät leksikografit ovat kehittäneet eri suuntiin.

Vaikka Meurmanin tietosanakirja toi sivistyssanojen kirjoitus- ja ääntöasun ongelmat konkreettisesti esille, sivistyssanojen muotoja oli tuki käsitelty jo aikaisemminkin. Vuonna 1870 *Kirjallisessa Kuukauslehdessä* nimimerkki J. W. C. oli pohtinut tieteiden nimien suomalaisia asuja. Kirjoittajan mukaan jokapäiväisessä puheessa kuuli muotoja *fysiikki* ja *matematiikki*, mutta hän itse suositti muotoja *fysika* ja *matematika* (*Calamnius* 1870, 286). Vuonna 1881 asiaa puihin laajasti Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran

Kuva 1. Jos muotisanaa toimija olisi 1800-luvulla käytetty, Agathon Meurmania (1826–1909) olisi kuvattu vaikutusvaltaiseksi valtiolliseksi toimijaksi. Hän oli oman aikansa mediahenkilö, joka kirjoitti niin puolueoloista ja kotitarvepoltosta kuin siivosta esiintymisestäkin. Tämä monialaisuus innosti ”terveesti vanhoillisen” Meurmanin toimittamaan myös ensimmäisen suomenkielisen tietosanakirjan (1883–90), josta samalla tuli ensimmäinen sivistyssanakirjakin. – Kuva Paavo Virkkusen Meurman-elämäkerran ensimmäisestä osasta (1935).

kieliopillisessa osastossa, jonka kokouksessa keskellä kesää pohdittiin kysymystä ”Miten ovat vieraista kielistä lainatut sanat suomenkielessä kirjoitettavat?”. Tuntien keskustelun jälkeen päädyttiin siihen, että otettaessa suomen kieleen vieraista sanoja on noudatettava äänne- ja kirjotustapaa eli ”ortografian metodin tulella olla foneettinen” (*Suomi* 1881, 172). Suomen kielen tunnusomainen piirre on vokaalien ja konsonanttien pituusvaihtelu juuri esim. tyyppin *matematiikka* – *matemaattinen* sanoissa. Ongelmia on aiheutunut myös vieraiden kielten pituus- ja painosuhteista.

Osin kirjallisuudenseurassa käytyyn keskusteluun liittyi maisteri Kaarle Jaakkolan kirjoitus *Wieraskielisten Sanojen ja Nimien Kirjoittamisesta Suomenkielessä* (1883), jossa esitetyt, 120 vuoden takaiset mutta kaukonäköiset ajatukset on hyvä

ottaa jälleen esiin [3]. Jaakkola korostaa, että lainaamisen ohessa on pidettävä huolta omasta kielestä niin, että sen varoja käytetään ja kartutetaan niin paljon kuin vain voidaan. Hänen näkemyksensä mukaan mikään kieli ei voi sulattaa vieraita aineksia, ellei lainaajakieltä itseään huolellisesti viljellä. Melkein lönnrotmaisesti Jaakkola toivoo, että vieraita sanoja lainattaisiin vain välttämättömän tarpeen vaatiessa silloin, kun omasta kielestä ei löydy kelvollista sanaa. Kirjoittaja korostaa sitä helposti unohtuvaa seikkaa, että kaikki kielet mukauttavat lainasanoja omaan järjestelmäänsä. Esimerkkejä hän mainitsee englantia ja espanjaa myöten. Peruseräpäätteksi Jaakkolakin esittää, että lainasanat täytyy kirjoittaa ääntämisen mukaan (*Jaakkola* 1883, passim), siis hyvä periaate, jonka tulkinnasta tuli epäselvyyttä vuosikymmeniksi.

Ensimmäisen suomalaisen varsinaisen sivistysseuran kunnianimi kuuluu opettaja Kaarlo Kerkkosen kokoamalle kirjaselle *Vieraita sanoja selityksineen* (1897), jossa on yli 3 600 hakusanaa [4]. Kerkkonen perustelee sivistysseuran tarvetta ensiksikin sillä, että pystyäkseen seuraamaan lehtiä ja kirjallisuutta lukijan täytyy ymmärtää vieraskielisiä sanoja. Lähtökohtana oli se, että myös vähävaraiset tarvitsivat sivistysseuran – Meurmanin 950-sivuinen teos oli kallis [5]. Mutta toinen peruste on erikoinen: Kerkkonen nimittäin valittaa, että meillä käytetään tarpeettoman paljon vieraskielisiä sanoja, siis niitä sanoja, joita hänkin oli teokseensa koonnut ja selittänyt. Kannanottoa voidaan tulkita niinkin, että sivistysseuran ensisijainen tehtävä on kirjata vieraita sanoja ja antaa niille suomalainen vastine, jota olisi käytettävä mieluummin kuin kansainvälistä sivistysseuraa. Teoksen syntyvaiheista tekijä kertoo, että muutamat kansanopistonopettajat olivat työryhmässä suunnitelleet tekeväänsä sanaston. Työryhmälle kävi niin kuin monelle ryhmälle myöhemmin: se ei päässyt työssään hyviä suunnitelmia pitemmälle, ja niin Kerkkonen kokosi sanaston itse. Hänkin valittaa sivistysseuran oikeinkirjoituksen horjuvuutta ja toivoo teoksensa vakiinnuttavan kirjoitusasuja (*Kerkkonen* 1897, 3).

Kerkkosen sanastossa on runsaasti vielä nykyisinkin muodoltaan ja merkitykseltään käyviä sanoja: *agentti*, *akateeminen*, *akustiikka* ym., mutta luonnollisesti myös muodoltaan vanhentuneita: *adopteerata*, *affirmatiooni*, *agronoomi* ym. ja jonkin verran myös nykyään esiintymättömiä sanoja: *aktriisi* 'näyttelijätär', *aktuaario* 'arkiston hoitaja', *akushööriska* 'kättilö' ym. Kerkkonen selittää hakusanoja omin sanoin, mutta esim. *agronoomi*

on määritelty samoin kuin Meurmanilla: 'tieteellisesti oppinut maanviljelijä'. Hakusanaston ja määritelmien vanhentuneisuudesta on hyvä muistuttaa, että sanakirjoja arvioidaan aina melko suppeasta nykyhetkestä. Mutta ihmiset lukevat myös vanhoja tekstejä, vaikkapa 1800-luvun sanomalehtiä ja vanhaa tieto- ja kaunokirjallisuutta. Tällaisiin tarkoituksiin vanhat sanakirjat ovat erinomaisia lähteitä, joista myös kääntäjät saattavat löytää nasevia vastineita. Kerkkosen teoksesta esitti Ernst Neovius *Valvojassa* varsin positiivisen arvion:

"Kirja on kokonaisuudessaan hyvä, ja me suomalaiset olemme hra Kerkkoselle kiitolliset, että hän odottamatta muitten apua on toimittanut meille pienen 'sivistysseuran kirjan', jota moni n. s. sivistynytkin – minä vakuutan sen – saattaa hyödykseen käyttää." (*Neovius* 1897, 358.)

Vajaan vuosikymmenen kuluttua, vuonna 1905, ilmestyi anonyymien tekijän kirjanen *Suomenkielen vieraskieliset sivistysseuran sanat sekä kokoelma tavallisia vieraskielisiä sanoja ja lauseparsia*, jonka nimessä siis ensimmäisiä kertoja esiintyy termi *vieraskielinen sivistysseuran sanat*. Kirjan tekijä oli toimittaja ja kääntäjä Uno Brummer [6]. Kerkkoseen verrattuna hakusanamäärä lähes kaksinkertaistui: Brummerilla on n. 6 500 hakusanaa. Myös hän valittaa sivistysseuran kirjoitusasun ongelmia. Lähteistään hän ei mainitse mitään, mutta hakusanaston kansainvälisyydestä on pääteltävissä, että kääntäjä tunsi vieraskielisiä sivistysseuran sanoja ja käännoistyönsäänkin varmaan merkitti muistiin vieraita sanoja. Teoksesta ilmestyi toinen, muuttamaton painos 1923. Brummer toteaa ensimmäisen painoksen alkusanoissa, että suomen kieli oli 20 vuoden mittaan, ts. Meurmanin ensimmäisten vihkojen ilmestymisajasta, ilahduttavasti kehittynyt mm. sulattamalla itseensä paljon uusia sivistysseuran sanoja ja osittain antamalla niille oman, kansallisen muodon (*Brummer* 1905, alkulause). Brummerin näkemys kielen kehityksestä on hyvä panna merkille. Kun vieraskielisistä sivistysseuran sanoista ei ollut mitään "täydellistä luetteloa", lukuun ottamatta Meurmanin sanakirjaa, jonka koko ja hinta estivät sen leviämistä laajemmalle, oli tekijä ryhtynyt laatimaan omaa teostaan.

Obskyyri ja officielli

Vuonna 1906 Arvi Kemiläinen totesi, että keskustelu vieraskielisten sanojen oikeinkirjoituksesta oli tullut tarkemman pohdinnan alaiseksi

”vuosikaudet levätyään” (*Kemiläinen* 1906, 115). Oikeinkirjoitus oli siinä määrin ongelmallista ja kirjavaa, että Kotikielen Seura asetti nelimiehisen työryhmän valmistelemaan ehdotusta vierassanojen kirjoitusasuiksi [7]. Tässäkin työryhmässä jäi lopullinen työ yhden henkilön varaan, ja mietinnön otti kirjoittaakseen Arvi Kemiläinen. Syntyi erikoislaatuinen julkaisu *Kokoelma suomen kielen vierasperäisiä sanoja*, jossa on 21 sivua sanastoa ja sen tulkitsemiseksi 13 sivua selvitystä. Hakusanoja on 562, joista monet mekaanisesti muodostettuja (nykyään sanottaisiin generoituja) variantteja tyyliin *demokrati*, *demokratti*, *demokraati*, *demokraatti*. Kemiläisenkään sanasto ei vakiinnuttanut sivistyssanojen asuja; se olikin tarkoitettu keskustelun avaukseksi (*Kemiläinen* 1907, 34). Ja keskustelu jatkuikin vuosikymmeniä.

Sivistyssana-alalle oli tulossa uusia yrittäjiä. Vuonna 1911 ilmestyi suomentaja Sakari Haaviston toimittama sanasto *Vieraitten sanojen selityksiä vieraisiin kieliin perehtymättömään käytettäväksi* [8]. Tavoitteena oli kirjata sellaisia tavallisimpia vierasperäisiä sanoja, joiden selitystä ummikkosuomalaiset tuntuivat kaipaavan (*Haavisto* 1911, 3). Hakusanoja tässä 49-sivuisessa kirjasessa on n. 1 600. Haavisto oli valikoinut hakusanat ruotsalaisesta sanastosta *5 000 främmande ord*, joka Olof Östergrenin kokoama sanasto oli ilmestynyt 1909. Sitten teos sai nimen *Våra vanligaste främmande ord*, ja siitä ilmestyi jo 37. painos vuonna 1980. Oikeinkirjoituksessa Haavisto tukeutui *Tietosanakirjaan*, jota 1911 oli ilmestynyt *k*-kirjaimen alkuun asti. Kovin myönteistä vastaanottoa sanasto ei saanut: sekä hakusanoja että vastineita kritisoitiin (*Nieminen* 1912).

Sanakirjat ja sanastot eivät olleet toivotulla tavalla vakiinnuttaneet sivistyssanojen asuja, mistä kielimiehet ja muutkin kielenkäyttäjät olivat huolissaan. Niinpä Martti Airila ja Knut Cannelin laativat teoksen *Vierasperäiset sanat* (1920), jonka alaotsikko ”ääntämisen ja oikeinkirjoituksen ohjeluetelo” ilmaisee sanaston normatiivisen tavoitteen (*Airila & Cannelin* 1920) [9, 10]. Teos tosiaankin keskittyy sivistyssanojen oikeiksi katsottuihin muotoihin; siinä ei ole lainkaan sananselityksiä lukuun ottamatta niitä harvoja tapauksia, joissa kartettavan sivistyssanan rinnalle on otettu suomenkielinen muoto: esim. sanat *obskyyri* ja *offisielli* suositetaan korvattavaksi kotoperäisillä vastineilla *hämäräperäinen* ja *virallinen*. Teoksessa on kymmensivuinen johdanto, jossa käsitellään vokaalien ja konsonanttien laajuutta, vieraiden ääntenmerkien suomalaisia vastineita ja lainasanojen päätevokaalia. Katsauksen lopuksi on vielä

sivistyssanojen tyyppitaulukko. Tiiviissä teoksessa on 15 300 hakusanaa. Neljännesvuosisata myöhemmin oppaasta ilmestyi Martti Airilan toimittamana toinen painos, jossa on jo 20 000 hakusanaa. Siihen liittyy toimittajan erikoinen kommentti: hän nimittää in hyväksyntä esim. muotoja *nationalismi*, *abonoida*, *probleemi*, *fuusio* ja *komplisoida* (*Airila* 1945), mikä aiheutti ongelmia teoksen esitystapaan eikä ainakaan lisännyt oppaan arvovaltaa. E. A. Tunkelon ensimmäisestä painoksesta esittämä arvio pätee edelleen:

”Nykyaikaisen kulttuurielämän monihaaraaisuudesta saa kirjaa selaillessaan jonkinmoisen pienoiskuvan, kun harva on se sivu, jolla tulisi ei vastaan sanaa, mistä täytyy kysäistä: mitähän tuokin merkinnee ja kuka tuota käyttäne.” (*Tunkelo* 1920, 74.)

Vuonna 1923 ilmestyi kaksikin sivistyssanakirjaa – tai ei aivan. Lehtimies A. E. Salmelaisen *Kansainväliset kulttuurisanat – Selityksillä varustettu aakkosellinen tietosanasto* koki surullisen kohtalon: siitä ilmestyivät vuonna 1923 vain sivut 1–128 (hakusanat *a-kamera*), ja koko teos ilmestyi vasta 1925, vähän ennen tekijän kuolemaa [11]. Salmelainen kirjoittaa alkusanoissa, että jo sanomalehteä vilkkailemalla voi vakuuttua siitä, että suomi on omaksunut runsaasti vierasperäisiä sanoja ja jopa mukauttanut niitä. Tällaisten sanojen tuntemusta ”nykyään jo pidetään yleissivistykseen kuuluvana” (*Salmelainen* 1925, alkulause). Pienoistietosanakirjan luonne tulee näkyviin mm. siinä, että hakusanoina on runsaasti erisnimiä, mm. *Hamlet*, *Titanic* ja *Österbotten*. Artikkelin *radio* on koko palstan mittainen; *pyykki*-hakusanoja on kaksi: ’rajamerkki’ ja ’vaatteiden pesu’. Hakusanoja on lähes 12 000.

Toinen vuoden 1923 sivistyssanakirjoista on Timo Korpimaan kokoama teos *Vieraskielisten sanojen selityksiä*, joka sisältää n. 3 400 hakusanaa [12]. Tekijä ilmoittaa lähteikseen mm. Meurmanin tietosanakirjan ja *Tietosanakirjan*. Tiivis sivistyssanasto oli tarkoitettu etupäässä laajoille kansalaispiireille, joilla ei ollut oppikoulutietoja eikä vieraiden kielten taitoa (*Korpimaa* 1923, 1). Oikeinkirjoituksessa Korpimaa sanoo noudattaneensa Airilan ja Cannelinin teosta *Vierasperäiset sanat*. Teoksessa ovat hakusanoina keskeiset sivistyssanat, jotka Korpimaa on määritellyt nykyisittäinkin katsoen ansiokkaasti. Korpimaan 80-vuotias kirja on hämmästyttävästi kestänyt aikaa.

Klassikko tuli myös tohtori Edwin Hagforsin toimittamasta *Jokamiehen sivistyssanastosta* (*Hagfors* 1933) [13]. Siitä otettiin 40 vuodessa 11

painosta ja vielä viisi *Pienen sivistyssanaston* nimellä (sana *jokamies* alkoi olla epätasa-arvoinen). Sanasto uudistivat Antero Manninen ja Anto Leikola; vuosikymmenten mittaan hakusanasto kasvoi 6 000:sta 10 000:een. Sanastossa on vielä 11. painoksessa 1972 niinkin harvinaisia sanoja kuin *ransuuni* 'päivittäinen muona-annos' ja *ratioona* 'päivittäinen määrä t. annos'. Kokoonsa nähden sisällökäs *Jokamiehen sivistyssanasto* levisi suuren yleisön keskuuteen, ja monet lukijapolvet ovat sivistyssanallisen alkuopetuksensa saaneet siitä. *Pienessä sivistyssanastossa* on myös erinomainen katsaus sivistyssanojen lainautumiseen ja muotoutumiseen.

Tietosanakirjat sivistyssanakirjoina

Tietosanakirja oli siis ilmestynyt vuosina 1909-19. Aivan samoin kuin jo Meurmanin teoksessa kaikki tavoin kansainväliset ensyklopediset mitat täyttäneessä *Tietosanakirjassa* sivistyssanat ovat keskeistä aineistoa. Ahkera oikeakielisyysmies E. A. Tunkelo kirjoitti *Virittäjän Oikeakielisyyttä*-palstalla teoksessa noudatetusta vierasperäisten sanojen oikeinkirjoituksesta. Pieni sitaatti jakson johdannosta:

"Harva meillä lienee saanut yhtä syvästi kuin ilmestymistään aloittavan *Tietosanakirjan* toimituksen sihteeri – ja koko toimituskin – perehtyä niihin vaikeuksiin, mihin suomenkielen vierasperäisten sanain, etenkin uudempain, kansainvälisten lainasanain oikeinkirjoituksessa joutuu tavotellessaan johdon- ja yhdenmukaisuutta." (Tunkelo 1908, 118.)

Oli varsin luonnollista, että *Tietosanakirjan* kustantaja julkaisi sivistyssanakirjan. Sen täydellinen nimikin oli *Tietosanakirja-Osakeyhtiön Sivistyssanakirja* (1924), ja sen toimitti Lauri Hendell, Tunkelon mainitsema "toimituksen sihteeri" eli toimitussihteeri [14]. Tämä sivistyssanakirja saavutti auktoritatiivisen aseman, ja siitä otettiin monia painoksia. Sen ensyklopedisyyttä havainnollistavat hyvin esim. hakusanat *Pasteurlaitos* ja *Steinway and sons*. Toisesta painoksesta (1932) lähtien teoksen nimi lyhennettiin *Sivistyssanakirjaksi*. Neljäs painos ilmestyi Mauno Jääskeläisen uudistamana 1948; hakusanamäärä kasvoi 25 000:sta 27 660:een. Myöhemmin teosta ovat uudistaneet Annukka Aikio ja Rauni Vornanen. *Uudeksi sivistyssanakirjaksi* nimitetyn teoksen 19. painos ilmestyi vuonna 2000. Kirjan linkaari on ollut kunnioitettavat 76 vuotta.

Kuva 2. Unohtumaton ja uhohtunut klassikko. Martti Airilan ja Knut Cannelinin *Vierasperäiset sanat* (1920) oli linjaukseltaan peruslaatuinen ohjeluetelo. A. E. Salmelaisen *Kansainväliset kulttuurisanat* (alkuosa 1923, koko teos 1925) oli niin paljon aikaansa edellä, että se jäi aivan liian vähälle huomiolle. (Kirjoittajan kokoelma.)

Vuosina 1931–1939 ilmestyi 15-osainen *Iso Tietosanakirja*, johon hyödynnettiin *Tietosanakirjankin* artikkeleita. Sivistyssanojen asut olivat edelleen ajankohtaisia, ja niinpä kustantaja julkaisi jo 1929 tietosanakirjan avustajille *Vierasperäisten sanojen oikeinkirjoitusohjeen*, jossa on n. 4 600 selityksetöntä hakusanaa. Oppaassa ovat ensisijaisina esim. *agitaatio* ja *agiteerata*, toissijaisina *agitatsioni* ja *agitoida*, ilmestyneessä *Isossa Tietosanakirjassa* ensisijaisena niin ikään *agitaatio*, mutta *agitoida*.

Tietosanakirjat ovat *Ison Tietosanakirjan* jälkeenkin olleet arvovaltaisia sivistyssanakirjoja. Niinpä 24-osaisessa *Uudessa Tietosanakirjassa* (1960–66) ja 10-osaisessa *Otavan Isossa Tietosanakirjassa* (1960–65) ovat kaikki keskeiset sivistyssanat hakusanoina. Kun jo 1950-luvulla tyypit *inflaatio* ja *ekonominen* olivat täysin vakiintuneet, ajankohtaistuivat uudet ongelmat: ruvettiin keskustelemaan, pitäisikö käyttää lyhyempiä muotoja sanatyypeistä *eetillinen* (siis *eettinen*) ja *konkreettinen* (*konkreetti*) tai oliko parempi puhua *humanitaarisesta* kuin *humanitäärisestä*. *Uuden Tietosanakirjan* viidennessä osassa (1961) on vielä päähakusanana *eetillinen*, mutta sen rinnakkaismuotona *eettinen*. Samana vuonna ilmestyneen *Otavan Ison Tietosanakirjan* toisessa osassa puolestaan on päähakusanana *eettinen* ja sen synonyymina *eetillinen* [15]. *Uudessa Tietosanakirjassa* (1963) on päähakusanana *lyyrinen* ja sen rinnakkaismuotona *lyyrillinen*, kun taas *Otavan Isossa Tietosanakirjassa* (1963) on vain hakumuoto *lyyrinen*. Kummassakin on hakusanana vain *humanitääri(nen)*, ts. *humanitäärinen* ja *humanitääri*. Myös monissa myöhemmissä tietosanakirjoissa on otettu kantaa sivistyssanojen asuihin. Osoituksena vakiintumattomuudesta on sekin, että vielä 40 vuotta myöhemmin käytetään edelleen rinnan muotoja *humanitaarinen* ja *humanitäärinen*. Sana ajankohtaistui keväällä 2003 Irakin sotatapahtumien yhteydessä. Sen sijaan tyypisteen *humanitääri* frekvenssi lähentelee nolaa.

Kielenhuollon sivistyssanat

Vuonna 1951 alkoi ilmestyä *Nykysuomen sanakirja*. Vaikka se oli mainoksen sanoin ”kirjakiellemme sanavaraston perusteellinen hakuteos”, se oli myös sivistyssanakirja, jossa esiintyivät kaikki yleiskirjakielessä käytetyt vierasperäiset sanat. Sanakirjan toivottiin vakiinnuttavan paitsi yleisesti suomen kielen sanojen myös erityisesti sivistyssanojen asuja – niin kirjoitus- kuin

ääntöasujakin (esim. *Ruoppila* 1951; *Marjanen* 1951). Vaikka ”*Nykirissä*” on varsin runsaasti sivistyssanoja, katsottakoon vaikkapa *c-kirjainta*: *chic, chincilla, chippendale, cif, cirrus, city, civis, clearing* ym., uuden sivistyssanakirjankin tarve oli olemassa. Niinpä Nykysuomen laitoksessa toimitettiin *Nykysuomen sivistyssanakirja* (1973), jossa on n. 30 700 hakusanaa. Sen erityinen ansio on merkitysten ryhmittelyssä ja erikoisalojen sanastossa, jota tarkistamassa oli parikymmentä asiantuntijaa. *Nykysuomen sivistyssanakirja* on suuresti vaikuttanut sivistyssanojen kehitykseen ja vakiintumiseen. Yhä unohtumaton on Matti Sadeniemen teokseen kirjoittama katsaus *Vierasperäisten sanojen asu* (s. VII–XI).

Alun perin kokoomateokseen *Suomen kielen käsikirja* (1968, myöhemmin *Nykysuomen käsikirja*) Alho Alhoniemi laati sivistyssanaston, joka julkaistiin myös erillisenä *Sivistyssanakirjana* (1981; useita painoksia). Etymologisin viittein varustettuja hakusanoja on n. 4 000. Matti Eskolan, Tuula Kaurinkosken ja Kaarina Turtian toimittamasta teoksesta *Sivistyssanakirja: 19 000 hakusanaa* (1988) on ilmestynyt yhdeksän painosta vuoteen 2000 mennessä. Kirjan hakusanastossa on runsaasti tietosankirjamaisuutta (esim. *korrespondenssioppi* ja *psykosomaattinen lääketiede*); hakusanoista annetaan myös etymologisia tietoja. Alkulauseessa on tiivis katsaus sivistyssanojen ”ideologiaan”.

Terho Itkonen oli vuonna 1982 julkaissut *Kielioppaan*, jonka aineistoa täydentäen hän kokosi teoksen *Vierassanat – Kielenkäyttäjän opas* (1990). Kielenhuollon aspekti on siirtynyt myös *Vierassanoihin*, jossa on n. 6 600 hakusanaa. Teoksessa on 43-sivuinen erinomainen johdanto vierassanoihin, niiden normittamiseen ja sen vaiheisiin. Hakusanoihin liittyy myös esimerkkejä: mm. *rekonstruoida*-verbiin esimerkit *r. rautakautinen talo* ja *r. tapausten kulku kertomusten perusteella*. Työryhmä Timo Nurmi, Ilkka Rekiaro ja Päivi Rekiaro julkaisi *Suomalaisen sivistyssanakirjan* (1992), jossa on runsaasti ensyklopedista aineistoa, mm. maantieteellisiä erisnimiä (esim. *New Mexico, New Orleans* ja *New South Wales*). Teos on ilmestynyt myös *Gummeruksen suurena sivistyssanakirjana* (2001), johon on liitetty vielä lyhennesanasto ja EU-sanasto.

Suuret sivistyssanakirjat

Joulukuun alussa vuonna 2000 ilmestyi tunnetun ensyklopedistin Veli Valpolan laatima *Suuri sivistyssanakirja*, joka johdollani viimeisteltiin, kun käsikirjoitus tekijän kuollessa oli vielä

keskeneräinen (Valpola 2000) [16]. Sanakirjan esitystapa yhtenäistettiin, aineistoa karsittiin ja tietojärjestelmästä toiseen siirtymisen aiheuttamat ongelmat selvitettiin. Teoksen pohjana ovat tietosanakirja-aineiston sivistyssanat, joita Valpola muokkasi perusteellisesti ja täydensi omista poimielmistään. Hän oli lisännyt hakusanoihin myös etymologioita, mutta niiden esitystapa ei kaikilta osin ollut tieteellisesti tyydyttävä. Niinpä etymologiat keskitettiin sillä tavalla, että mukaan otettiin vain runsaasti sananalkuja ja etuliitteitä, joiden alkuperäissanat selitetään alkukielittäin.

Sanakirjan aineisto oli niin valtava, että lopullisesta käsikirjoituksesta jouduttiin poistamaan 200 sivua; kysymyksessä olivat sentyyppiset kylläkin vieraslähtöiset yleissanat kuin *lima* ja *lääkäri*, joiden paikka ei ole sivistyssanakirjassa. Poistojen ja lisäysten jälkeen teoksessa on sivistysanaosuutta 1 284 sivua sekä alussa parikymmentä sivua johdantoa ja käyttöohjeita; hakusanoja on 40 327. Kysymyksessä ei toki ollut ennätyksen tavoittelu ennätyksen itsensä takia, vaan ensyklopedistin halu ja into laatia laajin sivistyssanakirja, jossa olisi ensiksikin runsaasti hakusanoja, toisaalta myös perusteelliset selitykset. *Suuren sivistyssanakirjan* laajasta aineistosta toimitettiin *Sivistyssanakirja* (2001; 20267 hakusanaa) ja *Sivistyssanakirja – Nykysuomen opas* (2002; 8 778 hakusanaa). Jälkimmäisessä on suomi-sivistyssana-hakemisto, joka auttaa löytämään sivistysanallisen vastineen suomalaisille sanoille (esim. *aineellinen* ja *alkuperäinen*).

Puolisen vuotta Valpolan teoksen jälkeen ilmestyi ensyklopedisti-leksikografi Kaarina Turtian laatima *Sivistyssanat*, joka on toiseksi laajin nykyään saatavissa olevista sivistyssanakirjoista; siinä on 38 000 hakusanaa, joihin useimpiin liittyy myös etymologia [17]. Alkulauseessa tekijä ilmoittaa tulkitsevansa *sivistyssanan* varsin laajasti käyttäjän tarpeista lähtien tai oikeinkirjoituksen tai muodon kannalta (Turtia 2001, 7–8). Niinpä Turtialla ovat hakusanoina esim. *kanarialintu* ja *korttelipoliisi*, jollaisten mukaan ottamista Valpola vältti. Kun kuitenkin sivistyssanakirjojen käyttäjät saattavat tietosanakirjasanoja etsiä, on erinomainen asia, että nämä suuret sivistyssanakirjat eroavat toistaan. Ahkerassa käytössä ne ovat toimineet hyvin.

Suurten sanakirjojen rinnalla on julkaistu monia pienempiä sanastoja, mm. *Koululaisen sivistyssanasto* (1. p. 1950), *Sivistyssanasto* (1996) ja *Koko perheen sivistyssanat* (2001).

Miksi sivistyssanakirjoja julkaistaan?

Suomessa on julkaistu 120 vuoden mittaan yli 20 vartavastista sivistyssanakirjaa, johon määrään tietosanakirjoista on laskettu vain Meurmanin teos, sillä perusteella, että se on yksiosainen ja sivistyssanat ovat sen aineistona kiinteämmin kuin moniosaisessa tietosanakirjassa. Kun lasketaan sivistyssanakirjojen eri painokset ja versiot, päästään yli sataan niteeseen. Mukaan ei ole edes laskettu kokoomateoksissa julkaistuja sivistyssanaosuuksia.

Sivistyssanakirjojenkaan kustantamisessa ei voi väheksyä liiketaloudellisia tavoitteita. Kyllä kustantajat G. W. Edlundista lähtien ovat odottaneet, että teokset kävisivät kaupaksi. Hyvin keskeinen varhaisten sivistyssanakirjojen kustannusperuste oli valistuksellinen: haluttiin johdattaa suomalaisia yleissivistyksen pariin. Kolmantena voisi esittää kansainvälisyyskasvatuksen esiasteen: sivistyssanakirjojen suomalaisille on opetettu, että kansainvälinen sanasto on yhteistä.

Neljänneksi olen esittänyt kielenhuollon ja kielen järjestelmän argumentin: pyrittiin vakiinnuttamaan vierasperäisten sanojen kirjoitusasuja. Viidentenä olen maininnut kansallisen tai suorastaan isänmaallisen, vähän ristiriitaisenkin tavoitteen: sivistyssanakirja saatettiin julkaista sivistyssanojen välttämiseksi ja niiden suomennoton levittämiseksi [18]. Kaarlo Kerkkonenhan nimenomaan valitti, että vieraskielisiä sanoja käytetään tarpeettomasti. Kuudenneksi olen muistuttanut otollisesta tilanteesta: kun kustantajalla on ollut esim. tietosanakirja-aineisto, siitä on uutettu sivistyssanakirja, mikä tietysti edellyttää perusteellista työstöä, mutta pohja on valmiina. Näin syntyivät *Tietosanakirja-Osakeyhtiön Sivistyssanakirja* (1924) ja Veli Valpolan *Suuri sivistyssanakirja* (2000). Seitsemäs motiivi liittyy imagoon: niin isot kuin pienetkin kustantajat katsovat sivistyssanakirjojen kuuluvan kulttuuriseen perusohjelmaan, ja jokainen haluaa olla markkinoilla. Kahdeksanneksi: tasainen menekki on luonut tasaista tarjontaa. Yhdeksäntenä on muistettava versiointimahdollisuus: sivistyssanakirja voidaan julkaista monenkokoisena, pienestä keskikokoiseen ja suureen tai suuresta keskikokoiseen ja pieneen. Kymmenntenä olen esittänyt päivityksen: hakusanaston ja määritelmien päivitystyys on ainakin markkinoinnissa tärkeä argumentti.

Sivistyssanakirjankin toimittaminen on mitä suurimmassa määrin luovaa työtä. Ongelmallista ei ole vain hakusanojen valinta ja muodoista

päättäminen, vaan myös niiden ryhmittely ja määrittely. Valintaan saattaa liittyä persoonallisia mahdollisuuksia. Veli Valpolalla oli monia äärettömän harvinaisia hakusanoja, ja itsekin lisäsin muutamia harvinaisia tai erikoisia. Yksi on hakusana *latomäkeläisyys*. Nimittäin 1930-luvun sanomalehdistä urheilu-uutisia lukiessani tuli usein vastaan ammattilaisurheilijaa tarkoittava sana *latomäkeläinen* ja ominaisuudennimi *latomäkeläisyys*, joita ei vielä ollut missään sanakirjassa selitettynä. Sana on synnyltään erikoinen: kysymyksessä on nimittäin ranskalainen urheilija Jules Ladoumègue, joka kilpaili Suomessakin. Täällä hänet ristittiin Latomäeksi, ja siltä pohjalta syntyi aikanaan yleinen sana *latomäkeläisyys*. Kyllä sen urheilumiehet tuntevat vieläkin, ja on se mainittu esim. Matti Hannuksen teoksessa *Yleisurheilu - Tuhat tähteä* (1983). Mielihakusanoja on kaikilla leksikografeilla, minulla esim. *univoormun* leikillinen merkitys 'pyjama' sekä monet *fobiat* ja *maniat*.

Kysymys ja vastaus

Kun *Nyky-suomen sivistyssanakirjan* (1973) voidaan katsoa linjauksissaan suuressa määrin vakiinnuttaneen sivistyssanojen asut, on laskettavissa, että vakiinnuttamiseen meni 90 vuotta, mikä ei kielenkään elämässä ole lyhyt aika. Tyypin *inflaatio* sanat ovat jo vakiintuneet, mutta on tullut uutta pohdittavaa: *brandi* vai *brändi*, *couscous* vai *kuskus*, *web* vai *veppi*? Tällaisiin kysymyksiin on sanakirjantekijöiden otettava kantaa, samoin kuin sanojen ääntämiseen: *dili*: 't' vai kirjoitusasun mukaisesti *delete*? Erityisesti kilpaillaan siitä, kenen sivistyssanakirjoissa on päivitettyin hakusanasto. Sivistyssanan käsite on laajentumassa yhä yleiskielisempään suuntaan, sillä varmasti sivistyssanakirjoissa kohta ovat niin *höpsismi* kuin *stiiknafuuliakin*.

Ksenoglossofilia on niin harvinainen sana, että se on aina syytä selittää. Alkuosassa *kseno-* on kreikan adjektiivi *ksenos* 'vieras, outo'; saman sanan neutrimuoto *ksenon* on myös sen alkui-

Sivistyssanakirja	Hakusanan muoto	Hakusanan merkitys
<i>Meurman</i> 1883-90	inspirationi (hakusanaan merkitty ääntöohje: inspiratiooni)	Jumalan hengen välitön ja yliluonnollinen vaikutus ihmiseen, ja se tila johon tämän vaikutuksen alainen ihminen joutuu. --
<i>Kerkkonen</i> 1897	inspiratsiooni	haltioissa-olo; innostus, mielenkiikko
<i>Brummer</i> 1905	inspirationi	henkinen innostus, hurmaus
<i>Kemiläinen</i> 1907	inspiratsio, inspiratsioni (inspiratsiooni, inspirationi, inspiratiooni)	(ei merkitystä)
<i>Haavisto</i> 1911	inspiratsioni	korkeampi vaikutus, innoitus
<i>Tietosanakirja</i> 1911	inspiratsioni	luomisvoiman yltyminen, innoitus
<i>Airila & Cannelin</i> 1920	inspiratsioni	(mieluummin:) innoitus
<i>Korpimaa</i> 1923	inspiratsioni	innoitus
<i>Salmelainen</i> 1923	inspiratsioni, inspiraatio	innoitus; innoituksessa eli haltioissa-olo, innostus
<i>Tietosanakirja-Osakeyhtiön Sivistyssanakirja</i> 1924	inspiratsioni	luomisvoiman yltyminen, innoitus
<i>Vierasperäisten sanojen oikeinkirjoitusohje</i> 1929	inspiraatio, inspiratsioni	(ei merkitystä)
<i>Hagfors</i> 1932	inspiraatio, inspiratsioni	innoitus
<i>Iso Tietosanakirja</i> 1933	inspiraatio l. inspiratsioni	sisäänhengitys; innostus, innoitus (uskomallinen, taitellinen jne.)
<i>Airila</i> 1945	inspiraatio	sisäänhengitys, innoitus
<i>Nyky-suomen sivistyssanakirja</i> 1973	inspiraatio	innoitus; sisäänhengitys

Kuva 3. Yhdeksän vuosikymmenen *inspiraatio*. Taulukosta havainnollistuu sanan muodon ja merkityksen kehittyminen sekä myös leksikografinen traditio.

neen nimi, jota ainakin aluksi pidettiin outona. Taas *glosso-* on yhdyssanamuoto kreikan substantiivista *glossa* (variantti *glotta*) ja tarkoittaa kieltä, sekä elintä että puhetta. Sana on tuttu esim. sanastoa tarkoittavasta sivistyssanasta *glossaario*. Niin ikään kreikan sana *-filia* tarkoittaa 'rakkautta, rakastamista'; sen lähtökohtana on verbi *filein* 'rakastaa'. Ominaisuudennimi *-filia* on tuttu monista suuntautumista tai mieltymystä merkitsevistä sanoista, uutisissa usein esiintyvistä sanoista *pedofilia* ja *pedofili*, mutta sama ydinsana on mm. sanoissa *filosofia* ja *filatelia*. Näin ollen *ksenoglossofilia* tarkoittaa mieltymystä vieraisiin sanoihin. Kun *ksenoglossofilia* kääntyy suorastaan pakkomielteeksi, voi uhata *ksenoglossomania*, joka taas voi aiheuttaa ympäristössä *ksenoglossofobiaa*.

Ksenoglossofilia on siis myönteinen asia: sivistyssanojen käyttänyt ja mukauttaminen on ensiksikin pakottanut kehittämään suomeen sivistyssanojen muoto- ja äänneopin, ja toiseksi on luotu valtavasti omakielisiä sivistyssanojen vastineita. Ksenoglossofiliaan liittyy näin ollen vaihtelevin suhtein kansanvalistusta, kielitiedettä, liiketaloutta ja oppihistoriaa. Osaltaan jo 120 vuotta sitten alkoi suomen kielen kansainvälistyminen, joka on edennyt maltillisesti isänmaallis-äidinkielilliseltä pohjalta. Voidaan yhtyä E. A. Tunkelon 1907 esittämään huokaukseen – vuonna 2003 ongelmat ovat vähän erilaisia, mutta yhtä kaikki:

”Jokainen joka on koettanut saada vierasperäisen sanain käyttämiseksi suomenkielisessä puheessa ja kirjoituksessa johdonmukaisia sääntöjä, on tullut huomaamaan, että tämä 'kysymys' on hyvin monimutkainen ja monipuolista harkintaa vaativa.” (Tunkelo 1907, 53.)

VIITTEET

- [1] Agathon Meurman (1826–1909) oli monialainen vaikuttaja: suomalaisuusmies, lehtimies, valtiopäivämies ja leksikografi. Ryhtyessään vielä vaativaan ensyklopediseen työhön hän ei kuitenkaan ollut aloittelija: hän oli nimittäin laatinut *Suomalais-ranskalaisen sanakirjan* (1877) ja laati vielä *Venäläis-suomalaisen sanakirjan* (1895), joita kumpaakin voi luonnehtia suursanakirjaksi.
- [2] Ensimmäiset pikku-uutiset Meurmanin tietosanakirjan ilmestymisestä olivat *Morgonbladetissa* ja *Uudessa Suomettaressa* lauantaina 7.4.1883. *Uuden Suomettaren* 1,5-palstaisesta artikkelista kokonainen palsta

on tietosanakirjan tiuhan esipuheen sitaattia. Seuraavan viikon perjantaina 13.4.1883 ilmestyi *Helsingin Wiikko-Sanomissa* vähän perusteellisempi esittely, joka päättyi toteamukseen, että kirjantekijän tunnettu kyky takasi teoksen kelvollisuuden.

- [3] Kaarle Jaakkolasta (1853–1932) voidaan käyttää arvostettua nimikettä koulumies. Hän valmistui maisteriksi 1882 ja väitteli tohtoriksi 1903. Hän toimi Porin lyseossa suomen ja latinan opettajana 1883–1904 ja Tampereen klassillisessa lyseossa latinan ja kreikan lehtorina 1905–26.

Jaakkola myös suomensi mm. Vergiliusta, Platonia, Ksenofonia ja Epiktetosta sekä matkakirjoja.

Jaakkolan julkaisu *Wieraskielisten Sanojen ja Nimien Kirjoittamisesta Suomenkielessä*, jota esilehdellä mainostetaan ”yliopistossa palkituksi kirjoitukseksi”, perustuu hänen Kotikielen Seurassa 4.12.1878 ja 14.3.1880 pitämiinsä esitelmiin. Jouni Nikulan (Helsingin yliopiston keskusarkisto) selvitysten mukaan palkinto tarkoittaa Sten Sture Arwidssonin stipendiä, jonka Jaakkola sai 1879 ja 1881. Lahjoittaja Arwidssonista on artikkeli *Kansallisessa elämäkerrastossa* (1927).

- [4] Kaarlo Kerkkonen (1869–1928) oli myös koulumies. Hän suoritti pappistutkinnon 1893 ja valmistui filosofian kandidaatiksi 1897; hän toimi Keski-Suomen kansanopiston johtajana 1894–98 ja Limingan kansanopiston 1899–1906. Sitten hän oli koulutoimen tarkastustehtävissä. Hänen monipuoliseen kirjalliseen tuotantoonsa kuuluvat ehkä tärkeimpinä *Kansakoulukäsikirja* ja *Oppikoulukäsikirja*, mutta hän kirjoitti teoksia myös kansanopetuksesta ja kansalaistoiminnasta, lasten kasvatuksesta ja opetuksesta sekä mehiläis- ja kananhoidon oppaita (mm. *Esan käynti kanalassa*). Monet kirjasensa hän julkaisi sarjoissa *Oulun läänin talousseuran kirjasia* ja *Lukemista joka kotiin*.

Kerkkonen kustansi sivistyssanastonsa itse, mutta hän oli tarjonnut sen varhaisversiota WSOY:lle elokuussa 1896. Ajatus sivistyssanakirjasta oli kuitenkin jäänyt yhtyiössä itämään, ja maaliskuussa 1900 apulaisjohtaja Jalmari Jäntti esitti Werner Söderströmille sivistyssanakirjan kustantamista. Yrjö Jäntti on dokumentoinut Jalmari Jäntin ajatuksia: ”Toimittaminen olisi verrattain helppo, siihen ei tarvita kuin sanomalehtimieskyky, joka osaa leikata, mukailta, lyhennellä ja suomentaa paraista ulkomaisista teoksista.” (Yrjö A. Jäntti 1928, 49.) Eipä Jalmari Jäntti aavistanut, että neljännesvuosisata myöhemmin A. E. Salmelainen ja Timo Korpimaa, molemmat sanomalehtimiehiä, tosiaan tekivät sivistyssanakirjat.

- [5] Tosin mm. *Helsingin Wiikko-Sanomissa* todettiin 13.4.1883 nimenomaan, että Meurmanin teoksen lyhyen esitystavan vuoksi oli kirjan hinta voitu painaa niin alas, että ”wähän waraisempikin” voi lunastaa sen.
- [6] Uno Brummer (1871–1913) suomensi mm. Lindmanin *Helsingin oppiaan* (1904), *Auta itseäsi!* -sarjaan hän toimitti ”uusimpien lähteiden mukaan” *Kodin neuvonantajana* (1905) ja suomensi *Uusimmat keksinnöt* -sarjaan teokset *Langaton sähkölennätin* ja *Röntgeninsäteet ja niiden vaikutus* (molemmat 1905). Itse hän kirjoitti teoksen *Unien maailma* (1911) alaotikkonaan ”Luotettavin unenselittäjä”.
- [7] Komiteaksi kutsuttuun työryhmään kuuluivat ylioppilaat Jalo Kalima, Lauri Kettunen, Harry Streng ja Arvi Kemiläinen (1884–1941). Kalimasta tuli slaavilaisten kielten professori, Kettusesta itämerensuomalaisten kielten professori, ja Streng toimi oppikoulunopettajana mm. Porvoossa ja Helsingissä. Strengin väitöskirja *Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakielissä* (1915) on edelleen pätevä esitys. Arvi Kemiläinen valmistui filosofian kandidaatiksi 1909. Hän toimi kirjastoalalla, lopuksi Teknillisen korkeakoulun kirjastonhoitajana. Hän julkaisi mm. Deweyn luokitusluettelon (1913) ja kirjasen *Aitosuomalaisuusliike* (1930). Historian professori Aira Kemiläinen on hänen tyttärensä.
- [8] Sakari Haavisto oli todennäköisesti Väinö Jokisen (1879–1920) salanimi (*Hirvonen* 2000, 321). Haavisto suomensi erityisesti *Pienen kotikirjastoon* mm. ensiapua, influenssaa, kotiäläinten tauteja, kylpyoppia ja kokoustekniikkaa käsitteleviä kirjasia. Samaan sarjaan kuuluu myös teos *Vieraitten sanojen selityksiä vieraisiin kieliin perehtymättömiin käytettäväksi*.
- [9] Martti Airila (alk. Nyholm; 1878–1953) oli Jyväskylän seminaarin suomen kielen lehtorina 1906–24, Helsingin yliopiston dosenttina 1925–34 ja apulaisena 1934–45; *Nykysuomen sanakirjan* ensimmäisenä päätoimittajana hän oli 1929–38. Hän kirjoitti suomen kielen oppikirjoja ja lukukirjoja. Vieläkin on syytä muistaa hänen pieni kolmiosainen, lähes 400-sivuinen teoksensa *Johdatusta kielen teoriaan* (1940–52).
- [10] Knut Cannelin (1860–1938) oli ruotsalais-suomalaisten ja suomalais-ruotsalaisten sanakirjojen uranuurtaja ja nykyaikaisesti sanottuna brändi. Paitsi sanakirjoja hän laati myös ansiokkaan *Kielioppaan* (1. p. 1916). Cannelinista ei sovi unohtaa hänen palokuntalaisen uraansa: hän oli nimittäin Joensuun VPK:n päällikkönä 1890–1908 ja kirjoitti jopa palokunnan historiikin *Joensuun W.P.K. 1883–1903*.
- [11] A. E. Salmelainen (1875–1926) harjoitti lakiopintoja ja oli mukana jääkäriilikkeessäkin; perustamansa *Varkauden Lehden* päätoimittajana hän oli 1919–26. Salmelainen kirjoitti kirjanpito-oppaan *Käytännöllinen kirjanpitojärjestelmä* (1912), jonka vetonaulaksi mainitaan alaotsikossa nykyäänkin tärkeät asiat: ”helposti opittu” ja ”liikkeen tila aina selvillä”. Ilmeisesti hänen omaan harrastukseensa liittyi käsikirja *Urheilukalastus* (1914).
- [12] Timo Korpimaa (1883–1960) valmistui ensin Suomen liikemiesten kauppaopistosta, suoritti sitten filosofian kandidaatin tutkinnon ja vielä monia tutkintoja lakitieteen kandidaattia varten. Hän oli *Kansan Lehden* toimittajana lyhyen aikaa ja sitten kauppa-koulun opettajana Vaasassa. Hän kirjoitti yhteiskunnallisia lentolehtisiä mm. sarjaan *Hämeen läänin pohjoisen vaalipiirin sosialidemokratian piiritoimikunnan julkaisuja* (mm. *Kansa, keitä äänestät? ja Kavahtakaa torpparit!*). Korpimaa kustansi itse teoksensa *Maamme sosialidemokratia* (1914); hän suomensi venäjältä teoksen *Sosialidemokratian kunnallinen toiminta* (1908). Tunnetuin Korpimaan suomennoksista on Eduard Bernsteinin esitelmä *Sosialidemokratian revisionismi* (1910, näköispainos 1982). Vaikka Korpimaan sivistyssanakirjan painovuodeksi on merkitty 1923, se lienee kuitenkin ilmestynyt vuonna 1924, koska alkulause on päivätty 8.2.1924.
- [13] Fil. tri Edwin Hagfors (1866–1943) toimi aluksi saksan ja ranskan opettajana Helsingin suomalaisessa reaaliylyseossa, sittemmin vuosina 1907–30 yliopettajana Suomalaisessa normaalilyseossa. Paitsi *Jokamiehen sivistyssanastosta* Hagfors on syytä muistaa laajasta *Ranskalais-suomalaisesta sanakirjasta* (1914).
- [14] Fil. maist. Lauri Hendell (vuodesta 1936 Hendell-Auterinen; 1878–1938) on tunnetuimpia suomalaisia ensyklopedisteja. Hän oli mukana siis jo *Tietosanakirjassa* ja sittemmin myös *Isossa Tietosanakirjassa* ja yhä tavattoman kiinnostavassa *Maatalouden tietosanakirjassa* sekä siis *Sivistyssanakirjassa*. Hendell toimi myös Helsingin yliopiston kanslerin Hugo Suolahden sihteerinä 1922–38 – Suolahti oli ollut *Tietosanakirjan* avustaja jo 1910 ilmestyneestä toisesta osasta lähtien.
- [15] *Otavan Ison Tietosanakirjan* alkulauseessa mainitaan, että teoksen kielenkäytössä ja oikeinkirjoituksessa noudatetaan Suomen Akatemian kielilautakunnan antamien ohjeiden ohessa *Nykysuomen sanakirjaa* ja M. Airilan ohjekirjaa *Vierasperäiset sanat*.
- [16] Fil. tri Veli Valpola (1922–96) oli loogikko, jonka erikoisala oli tieteiden kokonaisuus. Hän oli 24-osaisen *Uuden Tietosanakirjan*

(1960–65) päätoimittajana ja mukana monessa muussakin tietosanakirjassa, viimeksi *Suomalaisen tietosanakirjan* osissa 9–11 (1991–93). Ensyklopedinen näkemys ja kielitieteellinen harrastus saivat hänet suunnittelemaan suurta sivistyssanakirjaa.

- [17] Kirjojen takakansiteksteihin ei aina saada täsmällisiä hakusanamäärätietoja. Valpolan *Suuren sivistyssanakirjan* takakannessa hakusanamääräksi ilmoitetaan 38 000; aineistoa kuitenkin täydennettiin ja karsittiin, niin että lopullinen hakusanamäärä on yksin kappalein laskettuna 40 327. Kaarina Turtian *Sivistysosan* hakusanamääräksi kustantaja ilmoittaa ”yli 30 000”; tekijä itse on arvioinut hakusanamääräksi ainakin 38 000. Lauri Hendell korostaa *Tietosanakirja-Osakeyhtiön Sivistyssanakirjan* (1924) alkulauseessa, että sanakirjan sanasto on vain valikoima. Hän pitää makuasiana, olisiko hakusanoja ollut otettava 10 000–15 000 enemmän tai vähemmän!

Hyvän esimerkin hakusanojen määrän kasvattamisesta antaa muuten ruotsalaisen Carl Magnus Ekbohrnin tunnettu sivistyssanakirja *Förklaringar öfver 10,000 i tal och skrift vanligast förekommande främmande ord uttryckssätt*, joka ilmestyi 1882. Vuonna 1936 teoksesta ilmestyi jo painos nimeltä *Förklaringar öfver 100,000 främmande ord och namn*. Hakusanamäärän kasvun välivaiheet olivat seuraavat: 10 000 – 20 000 – 23 000 – 40 000 – 60 000 – 100 000.

- [18] Sivistysosan sumentaminen on kielen kannalta tärkeä asia: silloin kun sivistys-sanalle on hyvä suomennos, sitä ei huomakaan; sen huomaa vasta siitä, kun suomenos onnahtaa. Olen käyttänyt esimerkkinä sanaa *matematiikka*, jolle vuosina 1835–65 esitettiin mm. seuraavat suomennokset: *määräysoppi*, *suurelma*, *mittaus*, *määrintö*, *suuretiede*, *suuruusoppi*, *suureoppi*, *suurieoppi*, *suuruuttietö*, *suuruustiede* ja *suuruuttenoppi*. Nyt voimme vain olla tyytyväisiä, että matematiikan suomenkieliseksi nimeksi vakiintui *matematiikka*, jonka kirjoitusasun vakiintumiseen meni kuitenkin aikaa. Myöskään *algebrasta* ei tullut *puustavilaskua*, *geometriasta* *laveusoppia* tai *trigonometriasta* *kolmikasmittausta*. Toisinkin olisi voinut käydä, niin kuin kävi esim. nykykielen *kolmiolle* eli alun perin *triangelille*, jolle esitettiin 1835–64 suomennokset *kolmikanta*, *kolmikulma*, *kolmisivu*, *kolmisivuinen kuake*, *kolmisoppi*, *kolmikko*, *kolmilma*, *kolmekulma*, *kolmilaita*, *kolmelma*, *kolmikolkka*, *kolmikas* ja *kolmisivukas*. Kilpailussa voitti Elias Lönnrotin 1847 ehdottama *kolmio* (Koukkunen 1992, passim).

Viitteiden henkilötietoja on koottu monista haku-teoksista, matrikkeleista ja Helsingin yliopiston kirjaston Fennica-tietokannasta.

KIRJALLISUUTTA

- Airila, Martti (1945): *Vierasperäiset sanat – Ääntämisen ja oikeinkirjoittamisen ohjeluetelo*. SKST 224. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Airila, Martti & Cannelin, Knut (1920): *Vierasperäiset sanat – Ääntämisen ja oikeinkirjoittamisen ohjeluetelo*. SKST 164. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Brummer, Uno (1905): *Suomenkielen vieraskieliset sivistyssanat sekä kokoelma tavallisimpia vieraskielisiä sanoja ja lauseparsia*. K. E. Holm, Helsinki.
- Calamnius, J. W. (nimimerkki J. W. C.) (1870): ”Tiedetten nimien suomalaisesta muodosta.” *Kirjallinen Kuukauslehti* 11/1870, 286.
- Grotenfelt, Arvi (1916): ”Sivistys”. *Tietosanakirja* 8 (1916), 1448. *Tietosanakirja-Osakeyhtiö*, Helsinki.
- Haavisto, Sakari (1911): *Vieraitten sanojen selityksiä vieraisiin kieliin perehtymättömään käytettäväksi*. Pieni kotikirjasto X. Karisto, Hämeenlinna.
- Hagfors, Edwin (1933): *Jokamiehen sivistyssanasto*. WSOY, Porvoo.
- Hirvonen, Maija (2000): *Salanimet ja nimimerkit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjasto & BTJ Kirjastopalvelu, Helsinki.
- Itkonen, Terho (1990): *Vierassanat – Kielenkäyttäjän opas*. Kirjayhtymä, Helsinki.
- Jaakkola, Kaarle (1883): *Wieraskielisten Sanojen ja Nimien Kirjoittamisesta Suomenkielessä*. J. F. Olán, Tampere.
- Jääntti, Yrjö A. (1928): *Werner Söderström Osakeyhtiö – Viisikymmenvuotinen kustannustoiminta 1878–1928*. II osa. WSOY, Porvoo.
- Kemiläinen, Arvi (1906): ”Vieraskielisten sanain oikeinkirjoituksesta.” *Virittäjä* 7/1906, 115–119.
- Kemiläinen, Arvi (1907): *Kokoelma suomen kielen vierasperäisiä sanoja*. Toim. Kotikielen Seuran asettama komitea. Selvitykseksi, kirj. Arvi Kemiläinen. Jälkihuomautus, kirj. Arvi Kemiläinen. [Kotikielen Seura,] Helsinki.
- Kerkkonen, Kaarlo (1897): *Vieraita sanoja selityksineen*. Kansalaisille kokoili K. Kerkkonen. Hämeenlinna.
- Korpimaa, Timo (1923): *Vieraskielisten sanojen selityksiä*. Kokoillut Timo Korpimaa. Lahti.
- Koukkunen, Kalevi (1990): *Atomi ja missi – Vierassanojen etymologinen sanakirja*. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva.
- Koukkunen, Kalevi (1992): *Matematiikka vai suuretiede? Suomen kielen matemaattisen*

- sanaston muotoutuminen ja vakiintuminen. Lisensiaatintutkimus. Jyväskylän yliopisto, Suomen kielen laitos.
- Koukkunen, Kalevi (2002): "Suomalaisten sivistyssanakirjojen historiaa". *Sivistyssanakirja – Nykysuomen opas* (2002), s. 10–19. WSOY, Helsinki.
- Marjanen, Kaarlo (1951): "Nykysuomen Sanakirja". *Helsingin Sanomat* 30.12.1951.
- Meurman, Agathon (1883-90): *Sanakirja yleiseen sivistykseen kuuluvia tietoja warten*. G. W. Edlund, Helsinki.
- Neovius, Ernst (nimimerkki E. N-s) (1897): "K. Kerkkonen, Vieraita sanoja selityksineen". *Valvoja* 1897, 357–358.
- Nieminen, Eino (1934): "Lainasanat". *Iso Tietosanakirja* 7 (1934), 700–701. Otava, Helsinki.
- Nieminen, Kaarlo (nimimerkki K. N.) (1912): "Vieraitten sanojen selityksiä, vieraisiin kieliin perehtymättömien käytettäväksi toimitannut Sakari Haavisto". *Virittäjä* 4/1912, 73–74.
- Ojansuu, Heikki (1908): "Muutamia sivistyssanoja sukupuolielämän alalta". *Virittäjä* 3/1908, 50–54.
- Pojjärvi, L. Arvi P. (1958): *Suomalaisen tietosanakirjan vaiheita*. Otava, Helsinki.
- Ruoppila, Veikko (1951): "Nykysuomen sanakirja". *Uusi Suomi* 20.12.1951.
- Salmelainen, A. E. (1925): *Kansainväliset kulttuurisanat – Selityksillä varustettu aakkosellinen tietosanasto*. Tietoseppo, Varkaus.
- Setälä, E. N. (1913): "Lainat". *Tietosanakirja* 5 (1913), 429–431. Tietosanakirja-Osakeyhtiö, Helsinki.
- Setälä, E. N. (1916): "Sivistyssanat". *Tietosanakirja* 8 (1916), 1449. Tietosanakirja-Osakeyhtiö, Helsinki.
- Suomi (1881): Kirjoituksia isän-maallisista aiheista. Toinen jakso, 15 osa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. ["Nimikevuosi" 1881, painovuosi 1882.]
- Tunkelo, E. A. (1907): "Vierasperäiset sanat". *Virittäjä* 4–5/1907, 53–89.
- Tunkelo, E. A. (1908): "Vierasperäisten sanain oikeinkirjotus Tietosanakirjassa". *Virittäjä* 6/1908, 118–122.
- Tunkelo, E. A. (1920): "M. Airila ja K. Cannelin, Vierasperäiset sanat". *Virittäjä* 3–5/1920, 73–74.
- Turtia, Kaarina (2001): *Sivistyssanat*. Otava, Helsinki.
- Valpola, Veli (2000): *Suuri sivistyssanakirja*. Toimitus: Kalevi Koukkunen, Jukka Keränen ja Vuokko Hosia. WSOY, Helsinki.
- Virkkunen, Paavo (1957): *Agathon Meurman – Henkilö ja elämäntyö*. III. 1881–1909. Otava, Helsinki.

Kirjoittaja on projektipäällikkö WSOY:n sanakirjatoimituksessa ja on ollut toimittajana monissa tietosanakirjoissa ja kolmen sivistyssanakirjan päätoimittajana. Artikkelit perustuu hänen Suomen Oppihistoriallisen Seuran kokouksessa 26.9.2002 pitämäänsä esitelmään. Kommentteista kirjoittaja kiittää mm. Jaakko Anhavaa, Klaus Karttusta, Krister Karttusta, Anto Leikolaa ja Jouni Nikulaa.